Professor Treub over het historisch materialisme.

DOOR

ANT. PANNEKOEK.

I.

Het boek van Treub moet een teleurstelling zijn voor de tegenstanders van het socialisme, die uit een „theoretische vernietiging" van de theorie onzer beweging stof hoopten te putten voor praktische bestrijding; teleurstelling ook voor die medestanders, die nog de illusie koesterden, dat verbeteringen in onze theorie uitgelokt konden worden door burgerlijke kritiek. Het is inderdaad ver beneden de laagstgespannen verwachting gebleven. Onder zijn klassegenooten zal men hem daarom niet hard vallen, en de goede bedoeling voor het slagen nemen; een ander zou het er allicht ook niet veel beter afgebracht hebben. Wat de heer Treub mist aan bekwaamheid en grondige geleerdheid wordt vergoed door handigheid en bekendheid met socialistische zoowel als anti-marxistische literatuur. De heer Treub is geen man van wetenschap — dit wordt ten overvloede door dit boek bewezen — maar hij had te putten uit het vele, dat vooral in Duitschland sinds tal van jaren knappere koppen tegen het marxisme ingebracht hebben. Niemand zal oorspronkelijk gevonden tegenwerpingen van dezen professor verwacht hebben, maar wel een kompilatie van en een keuze uit al, wat de antimarxistische literatuur aan scherpzinnigs en bekrompens, aan verstandige en domme opmerkingen bevat. Wij hebben hier dus, mogen wij zeggen, een keuze-tentoonstelling vóór ons van het beste, wat de burgerlijke wetenschap aan bestrijding van de socialistische theorie kan bijeenbrengen; dit boek is in zekeren zin een graadmeter voor de kracht, die zij op theoretisch terrein ter verdediging van het kapitalisme kan ontwikkelen. Dat het resultaat zoo bedroevend is, wordt natuurlijk wel eenerzijds bewerkt door intellektueele tekortkomingen van den schrijver

— wij zullen telkens op scheeve voorstellingen, verkeerd begrip, oppervlakkigheid van oordeel moeten wijzen — maar anderzijds, en dat maakt belangrijk, wat anders onbeduidend zou zijn, is het een natuurlijk maatschappelijk verschijnsel. De door den heer Treub zoo gesmade leer van het historisch materialisme is het zelf, die door de wetenschap, dat een klasse onmogelijk de juistheid van een leer erkennen, en dus onmogelijk de leer zelf kennen kan, die haar ondergang voorspelt — de persoonlijke tekortkomingen vergoelijkt en verontschuldigt door de kwade zaak, die hij moet dienen.

De heer Treub heeft hier ook wel wat van gevoeld, en zonder het te willen in zijn boek gewezen op deze oorzaak, waardoor hij niet heeft kunnen slagen. Hij zegt blz. 5: „Toch is het voor een schrijver, „die een wetenschappelijke kritiek op de marxistische leer geven wil, „— ook volgens mij — niet onverschillig, hoe zijn standpunt tegenover „de moderne arbeidersbeweging is. Is hij aan de beweging vijandig „gezind, vreest hij daarvan maatschappelijken achteruitgang, dan loopt „hij gevaar zich in zijn kritiek op de theorie te laten leiden door zijn „antipathie tegen de beweging welke die theorie tegelijk verklaren en „steunen wil. [Noot. Een sprekend voorbeeld, hoe groot dit gevaar „zijn kan, levert het werk van R. Garofalo, in het fransch vertaald „onder den titel „La superstition socialiste." De vijandigheid des schrijvers „tegen de arbeidersbeweging heeft zijn boek, als wetenschappelijk werk, „waardeloos gemaakt]. Ik acht het een voordeel, aan dat gevaar niet „bloot te staan." Zoo'n grappenmaker! De heer Treub is dus, zooals hij zelf zegt, de arbeidersbeweging welgezind en heeft daarom meer kans op objektiviteit. Maar, mogen wij vragen, heeft de heer Treub hier bijzondere reden tot roemen? Is b.v. prof. Van der Vlugt, die warme voorstander van vakorganisatie, de arbeidersbeweging soms niet welgezind? Kan, om een ander te noemen, Dr. De Visser hetzelfde niet van zich zeggen; en zou de heer Garofalo, als men hem vroeg, zich een vijand van de arbeidersbeweging noemen? Neen immers; van een goede, verstandige arbeidersbeweging zijn zij allen even goede vrienden; maar — mogen zij al eenigszins verschillend denken, al naar hun politieke of maatschappelijke blik meer of minder bekrompen is, over de eischen, waaraan een goede arbeidersbeweging heeft te voldoen — in *dit* hoofdpunt zijn zij het volkomen met elkaar eens, dat de arbeidersbeweging, die op omverwerping van het kapitalisme aanstuurt, de socialistische arbeidersbeweging, die marxistische stellingen in haar program schrijft, dat die niet goed is. Welke arbeidersbeweging de heer Treub bedoelt, staat een bladzij vroeger te lezen: „ik wil er reeds „hier den nadruk op leggen, dat voor mij de eenzelvigheid van marx„isme en arbeidersbeweging, welke de marxisten meenen te mogen „aannemen, niet bestaat". De heer Treub sympathiseert alleen met

een arbeidersbeweging zonder marxisme. Die sympathie is begrijpelijk, want wanneer de arbeidersbeweging haar theorie liet varen, die de richtsnoer is van al haar handelen, dan zou haar in beginsel niets meer scheiden van de vrijzinnige demokratie; zij zou een lichaam zonder geest zijn, onmachtig de aanhangers van het kapitalisme vrees in te boezemen. De vrijzinnig-demokratische richting, de meest geavanceerde onder de tegenstanders van het socialisme, kan haar bestaansrecht alleen gronden op de illusie, dat de maatschappij anders is en zich anders ontwikkelt, dan zij doet; zij droomt van een tempering van den klassenstrijd en van een kapitalisme zonder de kwalen van het kapitalisme. Het is het marxisme, dat deze illusie telkens wreed verstoort; gaf dus een vrijzinnig-demokraat de waarheid van het marxisme toe, hij zou daarmee het bestaansrecht van zijn partij ontkennen, en haar getemper erkennen als een droom, en niet eens een schoone droom.

Nu zullen wij niet, met eene kleine variatie op zijn eigen woorden zeggen: de vijandigheid des schrijvers tegen het marxisme heeft zijn boek, als wetenschappelijk werk, waardeloos gemaakt. Zoo iets is overbodig, en het zou de illusie wekken, als achtten wij een wetenschappelijk werk van waarde over 't marxisme van een op neutraal standpunt staand persoon een mogelijkheid. Een leer, die als het marxisme zoo geheel midden in den strijd der klassen staat, omdat zij het strijdwapen van de eene klasse tegen de andere is en de strijd om haar waarheid de theoretische uitdrukking van dezen klassenstrijd is, kan niet het onderwerp zijn van „objectieve", „onpartijdige" beschouwingen. Des te opmerkelijker is de bekende eigenaardige gewoonte van onze tegenstanders, om hun strijdschriften tegen theorie en praktijk van het socialisme, ook waar zij van het bekrompenst klassestandpunt blijk geven, te betitelen als wetenschappelijke, onpartijdige, objektieve studies; en het houdt slechts op de gewone burgerlijke illusie van een wetenschap en een waarheid boven de partijen te zijn, waar het boerenbedrog wordt. Wij willen hiermee niet zeggen, dat de wetenschap van de maatschappij subjectief in dezen engeren zin is, dat in den strijd der persoonlijke meeningen de toets der objektief bewijsbare waarheid zou ontbreken; wij willen zeggen, dat men hier thans de waarheid alleen kan dienen, door de klasse te dienen, die de waarheid wenscht, omdat zij haar noodig heeft. De wetenschap komt slechts op door en tegelijk met de klasse, die bij weten belang heeft; zoo is de opkomst der natuurwetenschap verbonden aan die van de bourgeoisie, de opkomst der maatschappij-wetenschap aan die van het proletariaat. De theoretici der bourgeoisie hebben ook op dit laatste gebied, vóór het baanbrekende werk van Marx bijdragen geleverd, die wij kunnen waardeeren; maar wanneer zij nu hun voorstellingen, bovendien nog dui-

delijk geteekend met het Kaïnsmerk van onredelijke verdediging eener bedorven parasietenklasse, tegenover de rijpere proletarische wetenschap als objektief wetenschappelijk willen doen voorkomen, dan moet dit bedrijf als een belachelijke aanmatiging aan de kaak gesteld worden.

Alvorens de beschouwingen van den heer Treub over het historisch materialisme te behandelen, zullen wij hier nagaan, wat hij over de dialektiek zegt.

II.

De dialektiek is wel dat deel van de door Marx aangewende geschiedenis-methode, waarover de meeste dwaasheden verkocht worden. Voor de meesten is dialektiek niet anders dan de leer van de historische ontwikkeling. Zoo weinig zij overigens van dialektiek begrijpen, zoo vertrouwd zijn zij met het begrip ontwikkeling; wat echter buiten deze ontwikkeling valt, is hun duister. Zoo is het ook bij den heer Treub. Hij schrijft: „De voorstelling „der onafgebroken ontwikkeling . . . is door Hegel . . . naar verschillende „richtingen uitgewerkt. Dit is een verdienste van zijne dialektiek, welke „wij . . . dankbaar hebben te erkennen. De grondgedachte zijner dialek„tiek, dat al wat eindig is, bestemd is onder te gaan en zich op te „lossen in een nieuwe eindigheid . . . moet mijns inziens voetstoots „worden toegegeven". Hoe veel waarde zijn inzien heeft, verraadt het vervolg dezer tirade: „Zijn omslagtheorie daarentegen generaliseert een „slechts bij uitzondering voorkomend geval" (blz. 94). Wat daarmee, dat is met het z.g. omslaan van kwantiteit in kwaliteit, bedoeld wordt, kan het volgende duidelijk maken. Eenzijdig beschouwd, verandert de kwaliteit van een ding niet, wanneer men de hoeveelheid wat vermeerdert of vermindert; anderzijds echter sluit een verandering enkel van de kwantiteit reeds een verandering in kwaliteit in zich. Deze openbaart zich ook aan het gewone bewustzijn, als de verandering der hoeveelheid lang genoeg voortgezet wordt; dan wordt een punt bereikt, waar de kwaliteitsverandering voor ieder tastbaar wordt; men zegt dan, dat de verandering der kwantiteit in een verandering der kwaliteit omslaat. Men moet zich bij deze uitdrukkingswijze niet voorstellen, als of dat noodzakelijk een plotselinge omkeer is, die op één bepaald punt plaats grijpt. Naast het voorbeeld van water, dat door voortdurende temperatuurverlaging eindelijk bij 0° Celsius een punt bereikt, waarop het vast wordt, bevriest, geeft Hegel ook het voorbeeld, nog wel door Treub overgenomen, dat zuinigheid, als zij een zekere maat te boven gaat, in gierigheid omslaat. Hier is geen bepaald punt aan te wijzen, geen scherpe grens te trekken, en dit voorbeeld is dus geschikt den lezer tegen naief-bekrompen opvattingen van het plotseling omslaan op een scherp aan te wijzen punt te beveiligen. Helaas, het heeft hier

niet mogen zijn. Want de heer Treub gaat in 't vervolg op bovenstaand citaat aldus de verkeerdheid van deze „omslagtheorie" van Hegel betoogen: „In den regel is er geen bepaald punt aan te wijzen, waarop de om„slag in kwaliteit door vermeerdering of vermindering van kwantiteit „plaats heeft. Vooral op het gebied van moraal en recht komen bij „kwantitatieve verandering scherpe" (wie heeft daarvan gesproken?) „kwalitatieve omslagpunten zelden voor en gaat de geleidelijke kwan„titatieve verandering in den regel met een even geleidelijke kwalitatieve „wijziging gepaard, zonder dat het mogelijk is een bepaald punt aan „te wijzen, waarop de kwalitatieve verandering plaats grijpt. Men denke „slechts aan Hegel's eigen voorbeeld: gierigheid — goede huishouding — „verkwisting." Tegen wien zegt de heer Treub dit? Tegen Hegel, wiens bedoeling tenminste door dit laatste voorbeeld voor iederen schooljongen duidelijk moest zijn? Voelt de heer Treub niet, hoe bespottelijk hij zich maakt, door zoo geheel ten onrechte een man als Hegel de les te lezen, wiens woorden hij niet met aandacht gelezen heeft, en wellicht, had hij ze gelezen, niet zou begrepen hebben? De mensch is de maat van alle dingen, leerde Protagoras, de sofist; de heer Treub meet blijkbaar naar zijn eigen verstand het denken van mannen als Hegel en Marx af. Dezen kunnen hem echter antwoorden: Du gleichst dem Geist, den du begreifst; nicht mir.

Reeds het komische woord „omslagtheorie" wijst er op, hoezeer de schrijver bevangen is in de fantasie, als zou hier sprake zijn van een bijzondere theorie, terwijl niet anders blootgelegd wordt dan de werkmethode, die ons denken bij het begrijpen van de wereld moet volgen. De dialektiek is niet een bijzondere wetenschappelijke theorie, uit bijzondere ervaringen van den opsteller afgeleid, maar een onthulling van het wezen der waarheid, door iedereen na te gaan en op de proef te stellen; zij stelt zich tegenover vroegere naïeve voorstellingen uit een tijd — voor de meesten nog niet voorbij — toen de menschen de verhouding van geest en buitenwereld nog niet klaar doorzagen; zoo o a. de voorstelling, die zich het eerst aanbiedt en noodig is als grondslag der systematiek, van de deelen der wereld, de stoffelijke en onstoffelijke dingen, die door hun diverse kwaliteiten onderscheiden zijn, en elk hun bijzondere kwantiteit hebben. Terwijl nu de ervaring leerde, dat deze dingen niet bestendig waren, dat de kwantiteit veranderde, de kwaliteiten wisselden, grenzen verdwenen en nieuwe ontstonden, drong dit toch niet door als inzicht in het wezen der dingen; die ervaringen werden beschouwd als merkwaardige feiten, welke als het onverwachte, onbegrepene verklaard moesten worden door bijzondere oorzaken — in tegenstelling tot het oorzaaklooze gelijkblijven der dingen. Het kortzichtige z. g. metafysische denken blijft vasthouden aan zijn aparte in kwaliteit verschillende dingen, ieder een hokje of afdeeling van het

theorie in staat stelt voorspellingen te doen, die des te meer in bijzonderheden kunnen gaan, naarmate de theorie dieper in de details dringt. Daarom willen wij hier wijzen op de ingewikkelde bewegingen van de hemellichamen, b.v. die van de maan, wat de sterrekundigen niet verhinderd heeft, zelfs duizende jaren vooruit de eklipsen te voorspellen; of op de merkwaardig ingewikkelde buigingsverschijnselen van het licht, die door een zeer eenvoudige theorie verklaard kunnen worden. Wellicht heeft de heer Treub er iets van gevoeld, dat ingewikkeldheid op zichzelf geen oorzaak kan zijn, een voorspelling onmogelijk te maken. Daarom overtroeft hij zichzelf nog in den volgenden zin. „Waar men „zeker weet een aantal meer of minder belangrijke zijden van het „wezen van een maatschappelijken toestand, ook bij het zorgvuldigst „onderzoek, niet te kunnen bepalen," heet het daar, mag men ze niet negeeren, en weet men evenmin, hoe groot hun invloed zal zijn. Dus: belangrijke zijden, d.w.z. zulke, die grooten invloed hebben, behooren tot het onkenbare, en zijn met geen mogelijkheid te bepalen, ontglippen aan het zorgvuldigst onderzoek (die arme sociologen!) d.w.z. geven op geen enkele wijze blijk van hun werking. Schrale troost voor de bezittende klasse; zij dacht gerustgesteld te worden met een ander vooruitzicht dan het socialisme, en haar kampioen haalt enkel de schouders op: 't is niet bewezen, 't is te ingewikkeld; niet vooruit te bepalen. Schrale troost ook in dien zin, dat de man, van wien zij een afdoende „wetenschappelijke" weerlegging van het marxisme meende te mogen verwachten, tot zulke zinledige, onwetenschappelijke praatjes zijn toevlucht neemt.

De heer Treub weet natuurlijk zeer goed, kan het tenminste weten, als hij de zoo vaak door hem geciteerde geschriften met aandacht gelezen heeft, dat voor Marx en voor ons, zijn leerlingen, de maatschappelijke verschijnselen, ondanks hnnne ingewikkeldheid, eenvoudig te verklaren zijn, en dat hun algemeene eigenschappen zoo klaar in het oog springen, dat voorspelling van de toekomst in groote trekken, nl. de overgang van kapitalisme in socialisme, niet moeilijk is. In de kennis van deze eigenschappen ligt de grond der voorspelling; ieder sociaaldemokraat weet, dat wij de komst van het socialisme gronden op de steeds stijgende koncentratie van kapitaal en bewustheid der arbeiders, die met het kapitalisme geen genoegen zullen nemen; en de waarschijnlijkheid van een revolutie op den gebleken en nog dagelijks blijkenden verklaarbaren onwil van de bourgeoisie, aan de wenschen der arbeiders tegemoet te komen. Het behoort blijkbaar tot de „wetenschappelijke" methode van den heer Treub, tot zijn „objektiviteit", waarover hij in de inleiding zoo zelfbehagelijk spreekt, om in plaats van de ware basis der voorspelling, een door hem gefingeerde dwaasheid te stellen.

Zooals te verwachten is, doet de heer Treub nog wel een poging om, voor zijn bewering, dat Marx' voorspelling niet op de ervaring steunt, gronden bij te brengen. In de noot op blz. 102 1) en later in de inleiding van de meerwaardetheorie wijst hij er op, dat de socialistische toekomst voor Marx reeds in 1847 vaststond, terwijl zijn ekonomische studie eerst in 1851 begon, zoodat de eerste niet op de laatste kan berusten. Nu steunt Marx' voorspelling van den ondergang van het kapitalisme niet onmiddellijk op de waardeleer, maar op de empirische verschijnselen: koncentratie van kapitaal, die wij al noemden, achteruitgang van den middenstand, proletariseering der massa, streven der kapitalisten den levensstandaard der arbeiders omlaag te drukken, strijd der arbeiders om zich op te werken, al welke verschijnselen vóór 1847 algemeen bekend waren, ook onder de burgerlijke schrijvers. Dezen keken er naar als ganzen naar het weerlicht, zonder de beteekenis te begrijpen; Marx leidde er den komenden ondergang van het kapitalisme uit af. De ekonomische studie, die in 1851 begon en in *Das Kapital* haar afsluiting vond, moest dienen, om van deze empirische verschijnselen een wetenschappelijke verklaring te geven, dus aan te wijzen, hoe zij op natuurlijke wijze uit de wetten der kapitalistische produktie voortvloeiden.

Keeren wij terug tot de dialektiek, of liever, tot wat de heer Treub voor dialektiek houdt. Op blz. 97 zegt hij: „Ook afgescheiden van de omslag-„theorie, heeft de dialektiek ernstige gevaren voor hem, die haar als methode „van zijn betoogen gebruikt. Het is onbetwistbaar, dat de eindige dingen..., „niet in het niet verdwijnen, maar overgaan in wat anders, waarvan „zij de kiem reeds in zich droegen. Maar deze algemeene erkenning „geeft ons geen sleutel om a priori het geheimenis te ontsluieren van „den toestand, waarin het bestaande in de toekomst zal overgaan." Hoe verstandig gezegd; ongeveer zoo zou men kunnen zeggen: de logische regel, dat elke verandering een oorzaak heeft, geeft ons geen sleutel om het geheim te ontsluieren van den toestand, die aan het bestaande voorafging. De *methode* der wetenschap kan alléén geen wetenschap leveren; die krijgt men slechts door haar toe te passen op de bijzondere ervaring.

Te wonderlijker is het, dat de heer Treub ons deze meening, als zouden wij door de dialektiek zonder meer uitkomsten willen krijgen, in de schoenen tracht te schuiven, waar hij in Engels' Anti-Dühring een besliste terugwijzing van die inbeelding had kunnen lezen. „Het is al „een volslagen gebrek aan inzicht in de natuur der dialektiek, als de „heer Dühring haar voor een middel tot het enkele bewijzen houdt,

1) Men merke hier op de nieuwe gestalte, waarin de dialektiek verschijnt, n.l. als de bijzondere ontwikkelingswet der kapitalistische produktie, blijkend uit den zin: „Marx' dialektiek was reeds kant en klaar, toen zijn historisch-economisch onderzoek nog grootendeels beginnen moest; hij heeft zijn dialektiek niet uit het door hem bewerkte historische feitenmateriaal afgeleid." Hoe moet het er toch wel in de bovenkamer uitzien, waar zulke wijsheid aan ontsproten is!

„zooals men b.v. de formeele logika of de elementaire wiskunde in „beperkten zin zoo kan opvatten. Ook de formeele logika is bovenal „een methode tot het vinden van nieuwe resultaten, tot het opklimmen „van het bekende naar het onbekende, en hetzelfde, slechts in veel „eminenter zin, is de dialektiek...." (Engels, Anti-Dühring, pag. 136.)

Het is met de verhouding van den heer Treub tot Engels' Anti-Dühring een wonderlijk ding. Engels behandelde daar alle burgerlijke bekrompenheden en misverstanden van Dühring, en zijn weerlegging daarvan werd een kursus in de theorie van het socialisme; Treub heeft dat blijkbaar te hoog gevonden voor een gewoon mensch en zich liever gehouden aan Dühring, die toch ook een knappe kop was. Zoo toont Engels aan, dat Marx niet op grond van een dialektisch kunstje, maar op grond van redeneering uit de feiten den ondergang van het kapitalisme voorspelde; Treub zegt Dühring na, dat Marx alleen door zulk een kunstje de voorspelling tot stand bracht. Engels stelt Dühring's naieve meening aan de kaak, dat tegenstrijdigheid in de werkelijke wereld onzin is; Treub maakt Dühring's woorden tot de zijne. Want, zegt hij zeer diepzinnig: „Reeds de bloote voorstelling dat dingen met „elkander in tegenspraak zijn, onderstelt bij die dingen een ideëel „karakter. Tegenspraak kan er alleen zijn binnen de grenzen van het „gebied van den geest." (blz. 99) Hij had met eenige meerdere humor kunnen zeggen: tegenspraak onderstelt een sprekend karakter, en de dingen kunnen niet spreken. Hij had nog verder kunnen gaan, en zeggen, dat ook overeenkomst, harmonie, bepaaldheid menschelijke begrippen zijn, die niet in de dingen zelf kunnen liggen. Of een ding groot of klein is, is een menschelijke onderscheiding; vandaag of gisteren, oorzaak en gevolg liggen evenmin in de dingen zelf. Zou Engels, toen hij zijn werk schreef, wel gedroomd hebben, dat wat hij van de wereld zeide, zooals die voor ons is, zou toegepast worden op Kants onkenbare wereld der dingen op zich zelf? 1)

De dialektiek, zegt de heer Treub, past niet bij het materialisme; de materialist moet van de werkelijkheid uitgaan, en mag niet door deduktie uit algemeene begrippen resultaten afleiden. Dat mag, zouden wij zeggen, niemand, ook de „idealist" niet. Dat de heer Treub ten onrechte meent, dat wij ons hieraan schuldig maken, in de war gebracht door zekere fantastische dwaalbegrippen over de dialektiek, zal den lezer nu wel duidelijk zijn. Onze leer is materialistisch, omdat zij van de werkelijke wereld uit-

1) Engels schreef in de Anti-Dühring „Jede Art von Dingen hat also ihre eigentümliche Art, so negirt zu werden, dass eine Entwickelung dabei herauskommt"; terecht merkt Treub in de noot blz. 98 op: „Dat is nog slechts ten deele juist. Het is niet genoeg dat er *eene*, maar *de* ontwikkeling... te voorschijn komt." Die domme Engels dacht natuurlijk dat *eene* ontwikkeling, welke ook, voldoende was; hij en zijn onnadenkende volgers waren reeds tevreden, als uit een gerstekorrel een rozestruik ontstond. Daarom kunnen wij den heer Treub niet genoeg dankbaar zijn voor die belangrijke rektifikatie. Eere wien eere toekomt.

gaat bij hare dedukties, en zij is dialektisch, omdat zij weet, dat slechts als eenheid van tegendeelen deze werkelijkheid te begrijpen is. Zie hierover nader bij Dietzgen. Wat de heer Treub blijkbaar als bestrijding van onze denkbeelden er tegen inbrengt: „Voor den materialist is „er geen enkele reden, waarom hetgeen logisch, ideëel, juist schijnt, niet „materieel onjuist kan wezen", slaat er op, als een tang op een varken.

Wij hebben nu gezien, welk begrip de heer Treub van dialektiek heeft. Bedenkt men nu, dat zoowel de klassenstrijd-theorie als de waardeleer van Marx zonder dialektisch inzicht niet te begrijpen zijn, dan mag men aan de hand van dit eene hoofdstuk reeds met zekerheid vooruitzeggen, dat zijn beschouwingen over die beide hoofdzaken van het marxisme waardeloos zullen zijn.

(Wordt vervolgd.)